

МЕХАНІЗМ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОДУШНОЇ СИСТЕМИ ОПОДАТКУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

THE MECHANISM OF INTRODUCING A PER CAPITA TAX SYSTEM ON THE TERRITORY OF THE LEFT BANK OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

Шевєрдін М.М.,
к.ю.н., доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена основним тенденціям запровадження системи подушного оподаткування на Лівобережжі у II половині 18 ст. Автором проаналізовано основні нормативні акти того часу, виокремлено етапи механізму встановлення та розвитку подушної системи оподаткування, її особливості для кожної групи населення.

Ключові слова: подушна система, Лівобережна Україна, пряме оподаткування, ревізія, податки.

Статья посвящена основным тенденциям внедрения системы подушного обложения на Левобережье во II половине 18 в. Автором проанализированы основные нормативные акты того времени, выделены этапы механизма установления и развития подушной системы налогообложения, ее особенности для каждой группы населения.

Ключевые слова: подушная система, Левобережная Украина, прямое налогообложение, ревизия, налоги.

The article is devoted to the main tendencies of the introduction of the system of per capita taxation on the Left Bank in the second half of the 18th century. The author analyzes the basic normative acts of that time, sets out the stages of the mechanism of establishment and development of the per capita system of taxation, its features for each population group.

Problems of reforming the tax system of the Russian Empire are mainly considered by V. Orlyk, partly certain issues of taxation are reflected in the works of I. Kovalchuk and M. Alekseyenko.

Destruction of the centers of Ukrainian autonomy on the territory of the Hetmanate, the division of the Commonwealth, the accession of the South of Ukraine demanded the unification of the tax policy of the regions with the tax system of the Russian Empire. Ukrainian lands already had an established system of direct taxation with their own specifics and disadvantages.

Under such conditions, it was logical to decide on the introduction of a cushion system of direct taxation on the Left Bank, which functioned in the Russian Empire since 1724. This happened after the polling census.

Tax policy of the imperial empire in the Ukrainian provinces in the second half of the XVIII - early XIX century and was aimed at the destruction of any manifestations of Ukrainian autonomy.

At the same time, it was typical of new non-Russian territories and depended on many internal and external factors.

Key words: cushion system, Left-Bank Ukraine, direct taxation, revision, taxes.

Знищення осередків української автономії на теренах Гетьманщини, поділи Речі Посполитої, приєднання Півдня України вимагали уніфікації податкової політики регіонів з податковою системою Російської імперії. Українські землі на цей час вже мали усталену систему прямого оподаткування з власною специфікою та недоліками.

Лівобережжя особливо відзначалося величезною кількістю прямих податків, як основних – стація, грошовий чинш, так і додаткових. Останні мали локальний, тимчасовий, а інколи «добровільно подарунковий характер» – козаки несли зобов'язання перед старшиною, на користь якої підносили дарунок «з поклоном низьким, на ралець». Однак їх збереження завдавало б значних економічних збитків для задоволення військових потреб Російської імперії. Російський уряд фактично був позбавлений можливості контролювати рух коштів на цих територіях, а також проводити точний розрахунок майбутніх надходжень до бюджету.

Метою цієї статті є визначення етапів запровадження подушної системи оподаткування на території Лівобережної України в другій половині 18 ст.

Проблеми реформування податкової системи Російської імперії переважно розглядаються В.М. Орликом, частково окремі питання оподаткування відображені в працях І.В. Ковальчук та М.М. Алексєнко. Однак не дивлячись на великий масив нормотворчих актів, наукові напрацювання видатних істориків та правознавців, питання виокремлення основних тенденцій запровадження подушної системи на Лівобережжі не достатньо ще вивчені. Саме тому досить актуальним є аналіз основних напрямків розвитку системи оподаткування в другій половині XVIII ст. на Лівобережній Україні.

За таких умов закономірним стало рішення про запровадження на Лівобережжі подушної системи прямого

оподаткування, яка функціонувала в Російській імперії ще з 1724 р. Це відбулось після подушного перепису 1718 р., коли нова система змінила податі від сохи (яка включала в себе і поземельний податок), а також інші окладні збори. Згідно з податковою реформою піддані в Російській імперії поділялися на служилих і податних. Власне саме останні становили податний стан і обкладалися подушним. При цьому на українські землі така система оподаткування була запроваджена лише з приходом до влади Катерини II, коли й було вперше підвищено ставки оподаткування. Так, відповідно до Указу від 23 червня 1794 р. в залежності від категорії губернії ставка податку коливалась від 85 копійок до 1 рубля [1, с. 529].

За загальним правилом для податних станів Російської імперії уряд встановив: «Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от кавалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужского пола, и содержать оные зборными с тех душ деньгами...С каждой мужского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комиссару велино собирать на год, по семидесяти по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить повинны...» [2, с. 202]. Відтак податковою одиницею було визначено «ревізьку «душу» – особу чоловічої статі, яка значилася в сільських чи міських громадах під час одного з переписів населення (ревізій). Чіткої системи розрахунків ставки податку при цьому не існувало. Подушна система оподаткування передбачала кругову поруку: уряд стягував податки не з окремих платників, а мав справу з громадянами, які несли колективну відповідальність за них. Крім того, особи, які змінювали місце проживання, підпадали під подвійне оподаткування, оскільки мали сплачувати подушне в новій громаді, і там, де раніше мешкали. У механізмі

оподаткування не враховувався майновий і фізичний стан платника, оскільки об'єктом оподаткування була «абстрактна» ревізька душа [3, с. 68].

При цьому подушне стягувалось у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, що числились у сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення – ревізії, коли всі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих «ревизских сказок». Ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, в яких містилися правила проведення переписів. Перша ревізія розпочата при Петрі I, закінчилася ймовірно не раніше 1727 р, друга проводилася в 1742 р., третя – в 1761–1767 рр., четверта – в 1781–1787 рр., п'ята – в 1794 р., шоста – в 1811 р., сьома – в 1815 р., восьма – в 1833 р., дев'ята – в 1850 р., десята – в 1856 р. [с. 248]. Як видно, між ревізіями подекуди є значні та нерівномірні проміжки часу. При чому до уваги, очевидно, не бралася та кількість людей, яких фактично чи фізично не було: померлі, втікачі, особи, переведені у неподатні стани.

Першим етапом на шляху до реорганізації податкової системи цього регіону стала заміна натуральних податків грошовими. З 1765 р. було запроваджено рубльовий оклад, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсудки. Однак він і надалі стягувався разом з натуральними та не мав ефективності.

Другим етапом російської податкової політики стало проведення Другою Малоросійською колегією перепису українського населення – Генерального опису України з метою вивчення економічного становища земель і збільшення надходжень до російської казни. Приводом до ревізії стала відсутність в «табелі» імперії відомостей з українських земель та підготовка процедури запровадження подушного податку.

За виявлених відмінностей 1767 р. прийнято Указ «Про стягнення з малоросійських селян власницьким чином на задоволення накопиченої недоїмки подушного збору». На «рублевому» зборі залишалися тільки «обивателі казенних свобод» – козаки. При цьому мешканці великоросійських губерній не мали права на оселю в Слобідській губернії, щоб таким чином уникнути імперських норм оподаткування. Однак це був тимчасовий захід.

Російський уряд проводив політику зрівняння правах козацької шляхти і російського дворянства, що засвідчують укази 1764 р. та 1783. У 1794 р. на них була поширена дія «Грамоти на права, вільності і привілеї російського дворянства, «табеля про ранги». Козаків після реорганізації козацького війська та ліквідації Запорізької Січі переведено в розряд селян-однодвірців з обкладенням їх подушним податком. З таким політичним рішенням узгоджувалася і податкова політика російського уряду на цих землях.

Відповідно до доповіді сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна та радника Олсуфєва «Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских легких полков» від 16 грудня 1764 р. на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок – подушне. Надходження з цього податку призналися на утримання козацьких військ. Ставки нового податку були чітко визначені для різних категорій населення. Наприклад, для «свойственников, подпомощников и подсоседков» у кількості 154 808 осіб податкова ставка становила 95 коп. в рік з особи чоловічої статі; для 328 814 осіб поміщицьких і старшинських селян – 60 коп., а для 20 422 селян, що заселили донські станції – 70 коп. за аналогією з великоросійськими губерніями; 22 329 обивателі нових Слобідських полків на землях, де продаж вина заборонено, – по 85 коп. [5, № 12295].

Указом Катерини II від 3 травня 1783 р. на Харківське і Могилівське намісництва поширено дію російських податкових статей, а міста зрівняно в правах. Відповідно до

цього документу скасовувався рублевий збір, а селяни та посполиті зобов'язувалися сплачувати державі по 70 коп. на рік подушного, а державні – додатково по 1 руб. оброку з кожної особи чоловічої статі замість «работ и разных других поборов оброка». У свою чергу, з козаків на утримання військової служби «вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость» – 20 коп. з особи чоловічої статі. Крім того, з кожного рубля подушного додатково сплачувалися по 2 коп. накладних [6, № 15724].

Відповідно до Указу податними станами в українських губерніях поряд з селянами, були міщани і козаки. Державні селяни, козаки та міщани користувалися правом «по городам, местечкам, селам и деревням подробную раскладку положенных с них доходов, делать самим между собой добровольного их хозяйственного разложения». У поміщицьких селах цю функцію виконували самі поміщики «по лучшему их хозяйственному усмотрению» [6, № 15724]. Разом із тим після ревізії селянам заборонено переходити з місця на місце, як наслідок, встановлюється абсолютне їх закріпачення: «Для известного и верного получения казенных доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своем месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан» [6, № 15724].

Однак на окремі категорії селянства, дія Указу від 3 травня 1783 р. не поширювалася: на підсудків, іноземних поселенців та ін. Сенат усунув цей недолік спеціальним Указом від 25 вересня 1783 р. Згідно із цим Указом підсудки й місцеві робітники обкладалися подушним на підставі указу від 3 травня 1783 р., а до іноземців та інодірців застосовувався особливий механізм. Сенат постановив, щоб Чернігівська казенна палата «греков, волохов, болгаров, персиян, а также невокрещенных иноверцев поместила по силе именного от 3 мая сего года указа в оклад, смотря по званию каждого, в какое кто из них вступил или впредь вступит, с тем однако же, что если в том не будет... каких ни будь законных препятствий, или имеются какие привилегии, по которым бы они от платежа по общему установлению окладов изъяты быть могли» [7, № 15833].

Указ від 3 травня 1783 р. підвищив ставки подушного для Слобожанщини. Для військових обивателів подушне складало вже 1 руб. замість попередніх 85 коп. Військові обивателі, які користувалися правом вільного винокуріння та продажу горілки, подушне зросло з 95 коп. до 1 руб. 20 коп на рік. Селяни всіх категорій повинні були сплачувати 70 коп. замість 60 коп. [6, № 15724].

Необхідно акцентувати увагу, що оподаткування торговельно-промислового населення міст – купців, об'єднаних у гільдії, було більш прогресивним. Згідно з маніфестом Катерини II від 17 березня 1775 р. вони замість подушного повинні були сплачувати 1% від оголошених капіталів, суми яких визначали їх належність до однієї з трьох гільдій і встановлювали правила здійснення підприємницької діяльності. Посилення фіскального тиску на купецтво в останньому десятиріччі XVIII – перших двох XIX ст. шляхом збільшення податкових платежів до 4,75% від оголошених капіталів призвело до того, що частина їх (третьою гільдією), відповідні збори для котрих становили 478 руб. на рік, переходили в стан міщан та вели торгівлю без оголошення капіталу, сплачуючи лише 8 руб. 30 коп. подушного, що мало негативні наслідки як для державних фінансів, так і для розвитку різних галузей вітчизняної економіки [8].

Подушне, як і інші загальнодержавні податки та збори, сплачувалося в грошовій формі. Однак протягом російсько-турецьких воєн 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр. в частині губерній України податі збиралися продовольством, а не грошима [4, с. 248].

З метою кращого утримання військ подушний податок був доповнений натуральними зборами. Відповідно до Указу від 6 березня 1789 р. в намісництвах Київському, Чернігівському, Новгород-Сіверському, Курському, Харківському, Воронежському і Тамбовському запроваджували правило з кожної ревізійної душі збирати «по два четверика муки і по полтора гарнца круп с платежом за то из казны нашей по торговым ценам» [9, № 16750]. Ця політика була продовжена. Катерина II указом від 23 червня 1794 р. підвищила ставки подушного оподаткування для державних і поміщицьких селян. З мешканців Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництва постановлено збирати, окрім подушного, встановлено-го Указом від 3 травня 1783 р., «по два четверика ржи и по гарнцу круп, начиная сбор сей со второй половины нынешнего года». Така ж міра встановлювалася і для Харківської губернії. Однак для окремих територій губерній, які не користувалися правом вільної торгівлі алкоголем, подушне підвищувалося з 70 коп. до 85 коп. Дана схема оподаткування з 1795 р. була поширена і на Катеринославську губернію [1, № 17222].

Таким чином, на основі подушної системи встановлювалися також ставки оброчної податі для державних селян, земських, мирських й інших зборів. Окрім цього, подушне не розподілялось окремо, а розкладалося разом з усією сумою належних зборів, тим більше, що уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, утримання присутствених місць, а для українських, прибалтійських і білоруських губерній та області Війська Донського – збір за право винокуріння. Постійне збільшення ставок подушного й оброчної податі в кінці XVIII – першій половині XIX ст., яке призводило до перевищення податкових зобов'язань над платоспроможністю значної частини підданих. Зловживання виборних адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою або взагалі відсутньою агрокультурою, неврожайні роки і нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки у сплаті державних податей.

Податкова політика царської імперії в українських губерніях у другій половині XVIII – на початку XIX ст.

була спрямована на знищення будь-яких проявів української автономії (зокрема, й на території Лівобережжя) та мала певні відмінності від тієї, котра провадилася в російських етнічних губерніях. У той же час вона була типовою для нових неросійських територій та залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їх сепаратистських й автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози ззовні та ін. Довгостроковою та досить таки виваженою була політика уніфікації, основною метою якої було збереження фінансових преференцій еліт. Яскравим прикладом регіональних відмінностей податкової політики Російської держави в українських губерніях було те, що, зокрема, на Лівобережжі вона суттєво відрізнялася від інших регіонів України наявністю особливих груп населення – військових обивателів і козацтва.

При цьому, як вірно відзначав М.М. Алексєєнко, можна виділити основні чотири характерні риси подушної системи оподаткування: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується із окремих товариств; 2) ця сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природній приріст населення та збільшення окладів [10, с. 32].

Підсумовуючи наведене, варто звернути увагу на те, що податкову політику Російської імперії на території Лівобережжя України визначали ряд факторів: інтереси місцевої еліти-шляхти, наявність козацтва, а також складна та нерегульована податкова система Гетьманщини. Запровадження подушної системи оподаткування на території Лівобережної України здійснювався за загальноприйнятою для Російської імперії схемою: проведення ревізій та встановлення ставок оподаткування для податних станів окремих регіонів. Особливістю для українських земель через розвиток тут селянського господарства стало збереження натуральної форми оподаткування – оброку, який сплачувався в доповнення до подушного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. – 1830. – Т. 23. – № 17222.
2. Плакат о зборе подушном и протчем от 26 июня 1724 г. // Российское законодательство X-XX вв.: в 9 т. Т. 4. Законодательство в период абсолютизма. Отв. ред. А. Г. Маньков. М.: Юрид. лит., 1986. с. 200-212.
3. Ковальчук І.В. Правове регулювання оподаткування населення українських земель у складі Російської імперії / І.В. Ковальчук // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – 2(21). – С. 65–73.
4. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
5. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 16 : С 28 июня 1762 по 1765 : От No 11.582 до 12.301. 1830. № 12295.
6. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 21 : С 1781 по 1783 : От № 15.106 до 15.901. 1830. № 15724.
7. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 21 : С 1781 по 1783 : От 3 15.106 до 15.901. 830. № 15833.
8. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 20 : 1775-1780. 1830.
9. Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 48 т.: указ. Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. 1830. № 16750.
10. Алексєєнко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / М.М. Алексєєнко. – СПб. : Типография М. Стасюлевича, 1879. – 260 с.